

Nordiska perspektiv på gudstjänstreformer

Recensionartikel

NINNA EDGARDH

GLÁUCIA VASCONCELOS WILKEY (RED.)

Worship and culture

Foreign country or homeland?

Grand Rapids, MI: Eerdmans Publishing, 2014.

KIRSTINE HELBOE JOHANSEN & JETTE BENDIXEN RØNKILDE (RED.)

En gudstjeneste – mange perspektiver

Frederiksberg: Anis, 2013

FREDRIK PORTIN (RED.)

Från ökenmässa till hårdrock halleluja

Specialgudstjänster i Borgå stift

Helsingfors: Fontana Media, 2013

GEIR HELLEMO (RED.)

Gudtjeneste på ny

Oslo: Universitetsforlaget, 2014

ANNE HAUGLAND BALSNES M.FL. (RED.)

Gudstjeneste à la carte

Liturgireformen i Den norske kirke

Oslo: Verbum Akademisk 2015

De nordiska folkkyrkorna är som syskon. De är lika men har ändå historiskt betingade olikheter, vilket gör det intressant att jämföra hur de hanterar likartade förändringsprocesser. Det gäller inte minst de revisioner av gudstjänstböcker som pågår för fullt på flera håll. Finland fick en ny kyrkohandbok år 2000 (2004 för de kyrkliga handlingarna).¹ I Sverige pågår processen med sikte på att ersätta 1986

---

¹ <http://www.evl.fi/kyrkohandboken/>.

års kyrkohandbok med en reviderad bok år 2018.² Norge ersatte år 2011 sin ordning från 1977, men den nya boken är fortsatt föremål för förändring och utvärdering.³ I Danmark har biskoparna nyligen lyft frågan om att tillsätta expertgrupper för att se över ordningen från 1992.⁴ Färöarna har en handbok från 1930 som nu ses över, även om beslutsprocessen när det gäller denna typ av kyrkliga frågor är oklar i det numera självstyrande danska öriket.⁵ På Island avstannade en påbörjad översyn av handboken från 1981 i samband med den ekonomiska krisen 2008, men den är nu på väg att återupptas.⁶

Artikeln kommer att behandla ett antal nyutkomna böcker som har kommit till i relation till dessa processer. Jag kommer också att sätta in processerna i ett vidare ekumeniskt sammanhang med hjälp av boken *Worship and Culture. Foreign Country or Homeland*, redigerad av den brasilienfödda presbyterianska prästen och liturgivetaren Gláucia Vasconcelos Wilkey, numera pensionerad och bosatt i USA. Titeln anspelar på det så kallade *Diognetosbrevet*, som beskriver de kristnas belägenhet mot slutet av hundratalet som en tillhörighet som samtidigt alltid innebär en form av främlingskap: ”De [kristna] bor i sina hemländer, men som utlänningar. De har del i allt som medborgare, men uthärdar allt som främlingar. Varje främmande land är för dem ett hemland, och varje hemland främmande.”⁷

Med sina gemensamma rötter i reformationstiden har de nordiska folkkyrkorna samlat en överväldigande folkmajoritet och levt i nära symbios med statsmakten, vilket tonat ned eller ibland kanske till och med utplånat det främlingskap i förhållande till den omgivande kulturen som brevet till Diognetos talar om. Idag väcks identitetsfrågorna däremot till liv när den nära relationen till stat och folk sätts i fråga.

---

2 <https://www.svenskakyrkan.se/kyrkohandboken>.

3 Information om den norska handboksprocessen återfinns på <https://kirken.no>.

4 http://kirkenikh.dk/files/attachments/3348-16_v1_referat_af_bispemoede_4_-7_januar_2016.pdf

5 <http://leiturgia.org/onewebmedia/JakupReinertHansen%202015.pdf>

6 E-post från Einar Sigurbjörnsson 6 april 2016.

7 Jonas Holmstrand och Lina Sjöberg ”Brevet till Diognetos i ny översättning”, s. 151–171 i *Svensk exegetisk årsbok*, 72 (2007), s. 162f.

Den danska kyrkan, som fortfarande är förenad med staten, samlar drygt tre fjärdedelar av befolkningen, medan anslutningen till Svenska kyrkan, som skildes från staten år 2000, är nere under två tredjedelar.⁸ Övriga nordiska kyrkors medlemstal varierar däremellan. Den nära relationen mellan kyrka och nationsbildning består på ett sätt. Samtidigt har kyrkorna tappat sitt tolkningsföreträde och sin självklara plats och idag sätts även de nordiska nationalstaternas identitet i fråga, bland annat genom globalisering och migration.

Kort sagt befinner vi oss i en tid av stor förändring, som på djupet berör kyrkornas identitet. Hur påverkas till exempel den kyrkliga identiteten när asylsökande från andra kyrkotraditioner tar folkkyrkliga kyrkorum och gudstjänstgemenskaper i anspråk?

Kyrkornas sätt att hantera handboksfrågorna kan läsas som en spegling av hur de hanterar dessa vidare identitetsfrågor.

Ekumeniken som utmaning

Kanske ska det ses som ett tecken i tiden, när katoliker och lutheraner den sista oktober 2016 möts i Lund för att fira framstegen i de senaste 50 åren av ekumenisk dialog. Händelsen firas också i Lunds domkyrka enligt en ordning, som tagits fram gemensamt inför 500-årsminnet av den lutherska reformationen år 2017.⁹

Att lutheraner och romerska katoliker kan mötas till gudstjänst på detta sätt är ett resultat av de starka ekumeniska och liturgiska förnyelserörelser som har präglat det senaste seklets kyrkoliv. Dessa rörelser speglas i Wilkeys bok. Titeln *Worship and Culture* syftar på Lutherska världsförbundets studieprocess under 1990-talet, om relationen mellan gudstjänst och kultur, vilken utöver representanter för lutherska kyrkor i olika delar av världen involverade också deltagare från romersk-katolska kyrkan, den anglikanska kyrkoge-

---

8 <http://www.folkekirken.dk/om-folkekirken/organisation/grafik-over-organisation>.

9 Inbjudare är den romersk-katolska kyrkan och Lutherska världsförbundet, tillsammans med Svenska kyrkan och Stockholms katolska stift och firandet kommer att ske i närvaro av kyrkornas främsta företrädare, inklusive påven Franciskus och Svenska kyrkans ärkebiskop Antje Jackelén. <https://www.lutheranworld.org/content/event-joint-ecumenical-commemoration-reformation-be-held-lund>.

menskapen och Kyrkornas världsråd. Wilkey återpublicerar de viktigaste dokumenten från processen, däribland det viktiga Nairobi-uttalandet från 1996 om förhållandet mellan gudstjänst och kultur. Syftet är att göra landvinningarna från processen tillgängliga för nya generationer.

Volymen rymmer också ett antal uppföljande artiklar av personer som spelat en ledande roll i processen och som också haft ett direkt inflytande på de nordiska processerna, som den lutherske teologen Gordon Lathrop och den romersk-katolske teologen Anscar Chupungco (som dock hann gå bort innan boken publicerades). Dessa kommenterar processen retrospektivt. Samtidigt får också yngre teologer från olika delar av världen möjlighet att gå i dialog med initiativtagarna. Den tidigare Taizébrodern Dirk Lange, som från luthersk sida medverkat i framtagandet av den ovannämnda luthersk-katolska böneliturgin, ifrågasätter till exempel i en uppfriskande artikel idén om ett transkulturellt urskiljbart ”original” till kristen liturgi, som skulle gå att översätta till olika kulturer. Med hjälp av teoretiker som Derrida och Lacan söker han visa hur gudstjänsten snarare representerar en speciell händelse, där Ord och sakrament blir levande när människor samlas i Andens kraft och utanför mänsklig kontroll (s. 170).

Reform underifrån

Ett av den liturgiska teologins viktigaste bidrag är insikten att teologin växer fram när liturgin firas, snarare än vid akademins data-skärmar eller de kyrkliga beslutsapparaternas sammanträdesbord. Så pågår också förvandlingar av gudstjänstlivet underifrån, i de nordiska lutherska folkkyrkorna, som ett resultat av samhällsförändringar och lokala svar på olika behov. Genom de inledningsvis nämnda revisionsarbetena söker kyrkorna styra och kontrollera processerna, även om det kanske i praktiken blir mer av påverkan än kontroll. Ett enhetligt styrt gudstjänstliv torde vara ett överspelat kapitel, åtminstone för svensk del.

Frågan är snarare i vilken mån och på vilket sätt kyrkornas struktur kan underlätta ett samspel mellan lokal förändringskraft och ekume-

niska impulser av den typ som Wilkeys antologi speglar. Hur skapas strukturer och ordningar som underlättar en identitet som både främ-ling och bofast? Utmaningarna skisserades pregnant i direktiven för det revisionsarbete med *Den svenska kyrkohandboken* som återupptogs 2006. Den snabbt växande mångfalden och lokalt motiverade alternativrikedomen som vuxit fram inom Svenska kyrkan beskrivs som en utmaning både för tanken om gudstjänsten som uttryck för kyrkans tro och bekännelse och för samhörigheten med allmänkyrklig tradi-tion uttryckt i gemensamma gudstjänstformer.¹⁰

När staten släppte loss möjligheten till förändring i Svenska kyrkans gudstjänstliv från första januari 1969 var det början på en process som pågått i princip utan avbrott sedan dess. Handboken 1986 hade bara nått och jämnt blivit antagen så inleddes arbetet med komplet-teringar. År 1997 inleddes en översyn i syfte att uppdatera handboken i samband med kyrkans skiljande från staten år 2000, med åtföljande nytt regelverk i form av en kyrkoordning och även en ny bibelöver-sättning som skulle påverka det liturgiska språket.¹¹ Någon reviderad handbok lades dock aldrig på kyrkomötets bord, utan processen lades på is några år innan den återupptogs 2006 och det slutliga resultatet från denna process är alltså ännu inte i hamn.

Liturgiska rätter

Norska kyrkan satte igång en motsvarande process år 2003, mot bakgrund av ett initiativ från Ungdomens kyrkomöte. År 2011 kunde kyrkan ta en ny handbok i bruk, vilket är snabbt i relation till den svenska processen. Samtidigt är det intressant att konstatera att processen inte heller i Norge gått smärtfritt. Svårigheterna i den snabba norska förändringsprocessen avspeglas i boken *Gudstjänst à la carte*, vars titel fyndigt fångar tydliga gemensamma drag i de utmaningar de nordiska folkkyrkorna står inför.

Där den gamla gudstjänstordningen framstår som en färdigkom-

---

10 <https://www.svenskakyrkan.se/troochandlighet/revision-av-kyrkohandboken>.

11 Se www.svenskakyrkan.se/kyrkohandboken för aktuell information och även en historik över processen.

ponerat meny, sammansatt av mästerkockar i huvudstaden, förväntas församlingarna nu i långt högre grad själva sätta samman sin måltid. Handboken blir en samling av recept mer än en färdig meny. Det handlar om ett kulturskifte i riktning mot ett gudstjänstliv med något för varje smak, snarare än den centralstyrda enhetlighet som i mångt och mycket präglade de nordiska kyrkorna. Ett tydligt uttryck för detta är de värdeord som stått i centrum för den norska reformen, nämligen *flexibilitet*, *kontextualisering* (norska *stedegengjøring*) och *delaktighet* (norska *involvering*).

Boken är en samlingsvolym med kritiska inlägg i förhållande till liturgireformen. Vad bygger idén om ”gudstjänst à la carte” på för föreställningar om kyrka, liturgi och tradition? Stimulerar den till det lokala engagemang värdeorden antyder, eller skapar den i praktiken snarare förvirring och osäkerhet?

Vision och verklighet prövas i boken mot varandra med hjälp av en empirisk undersökning av hur reformen tagits emot i församlingarna. Beslutsprocesser granskas, kommunikationsformer som musik och predikan får särskilda kapitel, och förändrade roller för präst och musiker diskuteras. Dopliturgi och syndabekännelsen ägnas särskilda granskningar. Boken är av naturliga skäl snabbt producerad och har på många sätt karaktären av debattinlägg. Inlägget rymmer dock många röster, med ärende inte bara till norska kyrkan utan också till pågående reformer i de nordiska systerkyrkorna.

Den empiriska undersökningen visar att reformen har varit krävande för församlingarna, särskilt med avseende på musiken, där ett antal nya serier med många alternativ ställde både musiker, präster och lekfolk inför stora utmaningar. I detta avseende har reformen redan gått vidare, så till vida att antalet alternativ reducerats. Revideringen av den nya ordningen fortsätter också med sikte på att en justerad bok ska kunna fastställas 2019.¹²

Kanske kommer dock snarare biskop Finn Wagles ord från kyrkomötet 2003 att besannas, då han redan i processens allra första skede såg framför sig hur den föreslagna reformen inte bara skulle påverka

---

¹² www.kirken.no.

högmässan utan markerade en övergång till ett nytt slags normaltillstånd för kyrkans böcker. Snarare än att vara stadfästa regelböcker för lång tid, skulle de förvandlas till bruksböcker under pågående utveckling profeterade han: ”Vi bør mentalt instille oss på at nå går vi inn i en runde som handler om revisjon av alle kirkens liturgiske bøker. Kanske starter vi nå på noe som mer vil handle om et slags revisjonshjul hvor liturgier og ordningar mer permanent er til vurdering for endring.”¹³ Liknande tankar har i svenskt sammanhang framförts av Per Olof Nisser och Sven-Åke Selander med avseende på *Den svenska psalmboken*, som de menar bör få en fast och en rörlig del, med samma inbördes status. Den fasta skulle bestå av den etablerade historiska psalmkanon och ses över med långa mellanrum, medan den rörliga i högre grad skulle återspegla samtiden och ses över kanske vart tionde år.¹⁴

Kanske även handböckerna för gudstjänst så småningom kommer att finna en sådan harmoni mellan en fastare historiskt förankrad del och alternativ som är tydligare tidsanpassade. Klart är att det är en lång rad snabbt förändrade samhällsfaktorer, som nya kommunikationsformer, upplösning av tidigare etnisk och religiös homogenitet, språkutveckling, minskat gudstjänstdeltagande och nya former för familjebildning (äldre par som gifter sig, samkönade äktenskap etc) som trycker på för förändring och anpassning till tiden.

Kommunikation med många sinnen

Boken *Gudstjeneste på ny* är också producerad som en antologi i spåren av den norska gudstjänstreformen 2011, men vill snarare ge en fördjupad förståelse för några av ärendena bakom reformen. Framför allt speglar boken en förskjutning från det tidigare självklara likställande av gudstjänsten och predikan som redaktören skriver om inledningsvis, till gudstjänsten som ett skeende som involverar alla som samlas och där det pågår en kommunikation med många sinnen. Den litur-

---

13 Finn Wagle till Kirkemøtet 2003, citerat i *Gudstjeneste à la carte*, s. 48.

14 Per Olof Nisser och Sven-Åke Selander ”Den svenska psalmboken 1986 i Svenska kyrkan” i *Psalm i vår tid = Svenskt Gudstjänstliv* 81 (2006), s. 32–35.

giska teologin, som i hög grad inspirerat detta tänkande, får ett eget kapitel. Olika kommunikationsformer som bön, predikan, musik, rum, bilder och handlingar ägnas också egna avsnitt. Församlingens delaktighet problematiseras i flera kapitel. Den norska trosupplärningsreformen, som skett parallellt med revisionen av gudstjänsten, ägnas ett kapitel, liksom frågan om inkluderande av många röster.

En gemensam tendens i de pågående förändringsprocesserna i de nordiska länderna är att den tidigare liturgiska enhetligheten ger vika för mer av kontextualisering och variation. Gudstjänst firas inte längre bara på söndagen utan på olika sätt under hela veckan. Ett tecken på detta är genomslaget för temagudstjänster av olika slag.

I Svenska kyrkan växte denna gudstjänstform fram i samband med försöksverksamheten inför 1986 års kyrkohandbok. Möjligheten att fira temamässa och temagudstjänst sanktionerades av den nya handboken, liksom även möjligheten att med särskilt tillstånd fira sådan gudstjänst som huvudgudstjänst. Detta i sin tur ledde fram till en formlig explosion av temagudstjänster i olika form under 1990-talet, dokumenterade av bland andra Lena Petersson.¹⁵

Specialgudstjänster

I Finland kallas motsvarande fenomen för specialgudstjänster. Statistik från 2011 visar att sådana gudstjänster samlade 2,8 miljoner deltagare, vilket representerar 44 procent av det totala gudstjänstdeltagandet.¹⁶ En stor del av specialgudstjänsterna representeras av familjegudstjänster, men boken *Från ökenmässa till hårdrock halleluja. Specialgudstjänster i Borgå stift* visar hur specialgudstjänster utvecklats också kring ny musik, som *Metallmässan*; med inspiration från andliga centra, som *Ionamässan* och *Ökenmässan*; med speciella grupper i fokus, som *Regnbågsmässan*; och inte minst med den andligt sökande nutidsmänniskans behov i fokus, som *Människa – kom fram!* eller *Ökenmässan*.

¹⁵ Lena Petersson *Kärlekens måltid. Om mässan och musikens teologi*. Lund: Arcus, 2013.

¹⁶ *Community, Participation and Faith. Contemporary Challenges of the Evangelical Lutheran Church of Finland*, Publication 62, Church Research Institute 2013, s. 67.

Likheterna med svenska temamässor är stora och vissa av de finlandssvenska alternativen har också tydlig svensk inspiration. I ett antal kapitel berättar olika författare med inlevelse om de nya mässorna och deras förtjänster, men boken rymmer också en mer analyserande andra del, där forskare från olika discipliner kritiskt granskar fenomenet. Redaktören Fredrik Portin skriver i bokens förord att det finns en allmän förhoppning att specialgudstjänsterna skulle kunna fungera som en inkörspport som lockar människor som normalt inte går till gudstjänst och som så småningom leder dem vidare till huvudgudstjänsten. Om de verkligen fungerar på det sättet är svårt att bevisa. Bokens författare bejakar i allmänhet behovet av specialgudstjänster. Så skriver till exempel Åbo stifts biskop, Björn Vikström, i bokens efterord att specialgudstjänsterna andas ett trotsigt nej till vikande deltagarsiffror. Samtidigt pekar han på risken att de på sikt kan utveckla en slutenhet, där det blir svårt för nya människor att ta sig in. Framför allt pekar han på det väsentliga i att erfarenheterna från specialgudstjänsterna också förs tillbaka till söndagens högmässa, till exempel vad gäller möjligheten till delaktighet, för det är högmässan som i grunden uttrycker den kristna gemenskapen. Det är där både främlingskap och hemmahörighet i förhållande till kulturen primärt kan gestaltas.

Också i Danmark har temagudstjänster blivit ett livaktigt alternativ till den traditionella högmässan. Danmark utmärker sig i det nordiska sammanhanget genom den fortsatt mycket täta knytningen mellan kyrka och stat, som märks kanske framför allt i att den danska kyrkan inte har något eget högsta beslutande organ. Rötterna finns i reformationstidens nationsbygge med kyrkans som stöttepelare. I Danmark fick denna modell senare sin speciella touche genom vitaliseringen av lokalförsamlingens självständiga liv med den grundtvigska väckelsen. Kanske är det också därför ekumeniska och liturgiteologiska impulser haft svårare att slå rot i den danska myllan. Desto mer intressant att det också på dansk botten nu har kommit en antologi med titeln *En gudstjeneste – mange perspektiver*, som introducerar ekumenisk liturgisk teologi men också tydligt tillämpar den på den danska folkekirkens församlingsverklighet. Tillämp-

ningsartiklarna pekar också på att de problem kyrkan brottas med i sitt gudstjänstliv liknar dem som förekommer i övriga nordiska länder.

Nordiskt utbyte

De refererade böckerna är genom antologins form lite spretiga och svåra att överblicka. Men kanske har det svärfångade också att göra med den föränderliga verklighet de relaterar till, som inte enkelt låter sig vare sig beskrivas eller hanteras. Det gemensamma drag som jag tycker mig skönja är en brottning med hur den egna traditionen ska kunna möta utmaningar i samtiden. Många artiklar har att göra med rörelsen bort från ett ensidigt fokus på predikan, till ett fokus på hela gudstjänsten som ett kommunikativt skeende, där de sakramentala dimensionerna får större betydelse. Relaterat till detta finns ett intresse för det liturgiska ledarskapet i en tid när ett tidigare ensidigt fokus på prästen ersatts av en betoning av gudstjänsten som hela gudsfolkets angelägenhet. Många artiklar brottas också med hur liturgisk enhetlighet och kontinuitet ska kunna förenas med kontextuell variation och lokal anpassning. Vad är en bra predikan idag? Hur kan kyrkomusiken anpassas till en ny tid? Hur gestaltas involvering och delaktighet på ett ansvarigt sätt?

Den oro som märks i böckerna handlar i hög grad om att alternativrikedomen, kontextualiseringen och valfriheten ska förvandla kyrkans traditionella liturgi till ett konsumismens liturgiska smörgåsbord, utan kontakt med den vidare kyrkan över världen och genom historien. Men kanske är en oro för motsatsen lika legitim? Den ekumeniska verkligheten ger inte bara prov på överskridande möten och överenskommelser utan också på nya tendenser till slutenhet och misstänksamt vaktande av det egna.

Främling och bofast. Hemland och främmande territorium. Brevet till Diognetos påminner om att spänningen har med själva den kristna grundidentiteten att göra, så att det i själva verket är ett tecken på liv när tendenserna lever, sida vid sida. Den kristna kyrkan torde på det sättet ha unika förutsättningar att med stark lokal förankring också

känna tillhörighet i en global värld. Det är ju så den kristna kyrkan genom tiderna identifierat sig.

De här anmälda böckerna kan läsas som väsentliga inlägg i en, möjligen lite nyvaknad, nordisk kyrklig diskussion om liturgi och kyrklig identitet. Förhoppningsvis stannar inte samtalet innanför böckernas pärmar utan förs vidare i möten där de nordiska kyrkorna kan dra nytta av sin syskonlikhet och spegla sig i varandras erfarenheter. Ett utmärkt forum för detta finns redan i det livaktiga nordiska gustjänstnätverket Leitourgia, som varje år i november möts i ett av de nordiska länderna.¹⁷

---

17 www.leitourgia.org

